

ΔΗΜΟΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΣΠΟΥΔΗΣ & ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ
ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

3ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Τρεις χιλιετίες
Μικρασιατικού Πολιτισμού
(Επιστήμες - Γράμματα - Τέχνες)

23, 24 & 25 Νοεμβρίου 2007

Έκδοση ΚΕ.ΜΙ.ΠΙΟ.
ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ, 2008

ΧΡΥΣΟΘΕΜΙΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ

Θέμα: Το ελληνικό θέατρο στη Σμύρνη Μία σφαιρική προσέγγιση.

Η θεατρική ζωή στη Σμύρνη των νεότερων χρόνων αρχίζει με την εγκατάσταση στην πόλη Ευρωπαίων (Γάλλων κυρίως, αλλά και Άγγλων, Ολλανδών και Ιταλών εποίκων) τον 16ο αιώνα, λόγω της παραχώρησης οικονομικών προνομίων, των γνωστών *διομοιογήσεων* από τον Σουλεϊμάν τον Α΄. (1494-1566). Από τότε η Σμύρνη, ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της Ανατολής, γνωρίζει μεγάλη οικονομική ακμή, η οποία θα συνεπιφέρει και την αντίστοιχη πολιτιστική, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η θεατρική δραστηριότητα. Η τουρκική θεατρική παράδοση είχε ως τότε να επιδείξει μόνο τους μίμους-αφηνητές (*meddah* ή *mukallit*) και το Θέατρο Σκιών με ήρωα τον Καραγκιόζη¹.

Οι Ευρωπαίοι αστοί που φτάνουν στη Σμύρνη φέρνουν μαζί τους και το θέατρο, το οποίο - στις περισσότερες από τις χώρες τους - έχει ήδη περάσει στη φάση της Αναγέννησης. Η τοπική ελληνική αστική κοινωνία υποδέχεται με ενθουσιασμό τα ευρωπαϊκά ήθη, παρακολουθεί τους τρόπους διασκέδασης και συμμετέχει ενεργά σ' αυτούς. Γεύματα, χοροεσπερίδες και συναυλίες βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη, μαζί με τις, ερασιτεχνικές ακόμα, θεατρικές παραστάσεις που δίνονται σε ιδιωτικούς χώρους ως το 1775, αλλά και τα ιδιαίτερος δημοφιλή θεάματα τσίρκου.

Ως πρώτη παράσταση στη Σμύρνη η έρευνα θεωρεί, μέχρι σήμερα, εκείνη του *Νικομήδη* του Corneille, που δόθηκε μέσα σε πανηγυρική ατμόσφαιρα στο Γαλλικό Προξενείο τις απόκριες του 1657.² Ο Γάλλος περιηγητής και διπλωμάτης Laurent d'

1. Βιβλιογραφία για το θέατρο σκιών βλ. Βάλτερ Πούχνερ «Σύντομη αναλυτική βιβλιογραφία του θεάτρου σκιών στην Ελλάδα» *Λαογραφία*, τόμ. 31, 1976-1978, σσ. 294-320, τόμ. 32, 1979-1981, σσ. 370-378, και για τα έτη 1977-2007 του ίδιου στην επετηρίδα του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών *Παράβασις* τόμ. 9, 2008 (υπό έκδοση).

2. Ας σημειωθεί ότι το έργο είχε παιχτεί στη Γαλλία μόλις το 1651.

Arvieux περιγράφει: «Οι ερασιτέχνες ηθοποιοί έπαιξαν σαν επαγγελματίες. Στα διαλείμματα της παράστασης οι θεατές είχαν την ευκαιρία να απολαύσουν άσματα και γλυκίσματα, κουφέτα όλων των ειδών και αναψυκτικά, ενώ μετά το τέλος της ακολούθησε πλούσιο δείπνο και οίνοποσία, με αποτέλεσμα μάλιστα κάποιοι από τους υψηλούς προσκεκλημένους του Γάλλου Πρόξενου να μεταφερθούν «σηκωτοί» στα σπίτια τους».³

Η επίδραση της θεατρικής αυτής παράστασης υπήρξε σημαντική για την τοπική κοινωνία. «Κατά τη διάρκεια του Καρναβαλιού, δόθηκαν χοροεσπερίδες και έγιναν πολλές γιορτές, πρωτόφαντα γεγονότα για την εκεί κοινωνία που βρισκόταν στο μεταίχμιο της ανατολικής παράδοσης και των δυτικών νεωτερισμών.»⁴

Άλλη μεταγενέστερη μνεία για θεατρική παράσταση στη Σμύρνη είναι το 1747. Πρόκειται για παράσταση Εβραίων ερασιτεχνών με το έργο «Ο θάνατος του Αμάν», για την οποία δεν διευκρινίζεται αν δόθηκε δημόσια, ή σε ιδιωτικό χώρο.⁵ Η πρώτη δημόσια παράσταση από Ευρωπαίους ερασιτέχνες φαίνεται να δίνεται ανάμεσα στο 1775 και το 1785 σε ειδικά διαμορφωμένο θέατρο με το έργο του Βολταίρου «Ο θάνατος του Καίσαρος»,⁶ ενώ το 1797 πληροφορούμαστε ότι «εις το κονσολλάτον των βενετσιάνων εγένετο ένα θέατρον» και η είσοδος στοίχιζε έναν παρά.⁷

Με τη θεατρική ζωή της Σμύρνης συνδέεται και μια από τις μεγαλύτερες σφαγές του ελληνικού πληθυσμού της πόλης, που έμεινε γνωστή στην ιστορία ως «ρεμπελιό της Σμύρνης». Στις 4 Μαρτίου του 1797 ο θίασος σχοινοβατών και παντομίμας του Βενετσιάνου Φρασκάρα έδινε παράσταση σε τσίρκο που είχε στηθεί στην περιοχή Κοπριές.⁸

Όπως περιγράφει ο Χ. Σολομωνίδης στο έργο του Το θέατρο στη Σμύρνη (1657-1922): «Μερικοί τζαμπατζήδες Ζακυνθinoί και Κεφαλληνες ναύτες, Ενετοί υπήκοοι, θέλησαν να υπερπηδήσουν το ξύλινο περίφραγμα του τσίρκου και να μπουν μέσα, χωρίς να πληρώσουν. Εμποδίστηκαν όμως από τους Γεντισάρους φύλακες. Ένας από τους διωχθέντες Ζακυνθινούς, ονόματι Πανάς, επιστρέφει σε λίγο και σκοτώνει το Γενίτσαρο φρουρό, που τον είχε διώξει. Στο άκουσμα των πυροβολισμών δημιουργήθηκε πανικός κι' η παρά-

3. Mémoires du chevalier d' Arvieux. Paris, 1735, σσ. 123-127. Βλ. επίσης Άννα Ταμπάκη, Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις: 18ος-19ος αι.: Μία συγκριτική προσέγγιση. 2η έκδ. Αθήνα: Ergo, 2020, σ. 19 και της ίδιας, Το νεοελληνικό θέατρο: 18ος-19ος αι.: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Αθήνα: Δίαυλος, 2005, σ. 124.

4. Άννα Ταμπάκη, Το νεοελληνικό θέατρο 18ος-19ος αι., ό.π., σ. 125.

5. Χρήστος Σολομωνίδης, Το θέατρο στη Σμύρνη: 1637-1922. Αθήνα, 1954, σσ. 22-23.

6. Ό.π., σ. 33.

7. Εφημερίς, 17 Απρ. 1797, σ. 357 (Άννα Ταμπάκη, ό.π., σ. 126).

8. Χ. Σολομωνίδης, ό.π., σ. 26.

σταση διεκόπη. Την άλλη μέρα οι Τούρκοι ζήτησαν από τον Πρόξενο της Ενετίας Λουκά Χορτάτζη να τους παραδώσει το φονέα. Μα επειδή εκείνος αρνήθηκε, οι Τούρκοι φανατίστηκαν και κατέβηκαν στο Φραγκομαχαλά, όπου ήταν το Βενετσιάνικο Προξενείο. Εκεί άρχισαν να σφάζουν τους Έλληνες, να λεηλατούν τα καταστήματα, ν' ατιμάζουν τις γυναίκες και στο τέλος να βάζουν φωτιά στη χριστιανική συνοικία. Η σφαγή και η πυρπόληση θα συνεχιζόταν, αν ένα ρωσικό καράβι, που ήταν αγκυροβολημένο στο λιμάνι της Σμύρνης, δεν έρριχνε για εκφοβισμό των Τούρκων δύο κανονιές». ⁹ Ο Κ. Οικονόμου ανεβάζει τον αριθμό των σφαγέντων σε 6000. ¹⁰ Θύμα της καταστροφής υπήρξε σύμφωνα με τον Χ. Σολομωνίδη και το πρώτο θέατρο της Σμύρνης, το οποίο είχαν κτίσει ερασιτέχνες στον Φραγκομαχαλά. ¹¹

Αυτή είναι η δεύτερη μεγάλη σφαγή του ελληνικού πληθυσμού της Σμύρνης μετά το 1770, όταν μετά τη ναυμαχία του Τσεσμέ φανατικοί μουσουλμάνοι σφαγίασαν 1.500 Έλληνες, για να ακολουθήσει και ο τρίτος διωγμός, ο φοβερότερος, το 1821, αμέσως μετά την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης, που θα επιφέρει σοβαρό πλήγμα στην σμυρναϊκή ελληνική κοινότητα.

Στο διάστημα των δύσκολων αυτών χρόνων εντοπίζονται μόνο γαλλικές και ιταλικές παραστάσεις ευρωπαϊών ερασιτεχνών με έργα κυρίως του Μολιέρου, του Γκολντόνι και του Σκριμπ, ενώ το 1825 παίζεται και ο «Αρταξέρξης» του Μεταστάσιου μεταφρασμένος στα ελληνικά. ¹²

Από τη δεκαετία του 1840, όταν η πόλη αποκτά το πρώτο μεγάλο θέατρό της, το θέατρο «Ευτέρπη» (1841), 300 θέσεων με δύο σειρές θεωρείων, αρχίζουν να επισκέπτονται τη Σμύρνη συστηματικά γαλλικοί και ιταλικοί μελοδραματικοί θίασοι. Έτσι το θεατρόφιλο κοινό έχει πλέον την ευκαιρία να παρακολουθήσει παραστάσεις επαγγελματικών θιάσων και να απολαύσει μεγάλα ονόματα του ευρωπαϊκού λυρικού θεάτρου. ¹³ Στη σκηνή του θεάτρου «Ευτέρπη» θα λάμψει και η περίφημη Ιταλίδα τραγωδός Αδελαΐδα Ριστόρι κατά την πρώτη περιοδεία της στην Ανατολή το 1865.

Η σμυρναϊκή ελληνική κοινότητα, από το 1828 και μετά, απομακρυνόμενη από τα εφιαλτικά γεγονότα του 1821, βρίσκει πάλι τη γαλήνη και τους ρυθμούς ανάπτυξης της. Με την επανεγκατάσταση στη γενέθλια γη προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα, παρατηρείται δημογραφική άνοδος του ελληνορθόδοξου στοιχείου, που συμπίπτει με τη γενικότερη αλματώδη αύξηση του πληθυσμού της πόλης. Κέντρο η εκμετάλλευση των ευκαιριών που προσφέρει η αναγεννώμενη οικονομική

9. Ο.π., σσ. 28-30.

10. Ο.π., σ. 26.

11. Ο.π., σσ. 28-30.

12. Ο.π., σσ. 47-53.

13. Ο.π., σσ. 55-56.

ζωή. Οι Έλληνες παίρνουν ξανά στα χέρια τους το εμπόριο και ανασυγκροτούνται, όπως αποδεικνύει ο αριθμός των ελληνικών σχολείων¹⁴ της περιοχής και η έκδοση ελληνικών εντύπων (εφημερίδων και περιοδικών).¹⁵

Το ελληνικό θέατρο θα κάνει τότε την εμφάνισή του στα πλαίσια των πνευματικών και πολιτιστικών αναζητήσεων της σμυρναϊκής ελληνικής κοινότητας, απόρροια της οικονομικής της ευημερίας. Η πρώτη ελληνική παράσταση δίνεται στις 3 Φεβρ. 1845, στο θέατρο «Ευτέρπη», από ερασιτέχνες, με την ιταλική κωμωδία ο «Μανιώδης» που είχε μεταφράσει και εκδόσει ο Χ. Μιχαλόπουλος στη Σμύρνη το 1836 και ακολουθεί τον ίδιο μήνα η παράσταση της «Βαβυλωνίας» του Δημ. Βυζάντιου που είχε εκδοθεί στη Σμύρνη το 1841 και 1843.¹⁶

Η έκδοση του Χάτι-Χουμαγιούν (1856) και οι Εθνικοί Κανονισμοί (1860-1862), αναγνωρίζοντας στους χριστιανούς πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα, θα εξασφαλίσουν ελευθερία δράσης στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Μ. Ασίας που, πέρα από τον οικονομικό, θα δώσουν λαμπρούς καρπούς στον κοινωνικό και πνευματικό τομέα.

Κάτω από τις ευνοϊκές αυτές συνθήκες, από το β' μισό του 19ου αι. μέχρι τη μεγάλη καταστροφή, η σμυρναϊκή ελληνική κοινότητα θα φθάσει στο απόγειο της ακμής της. Μαζί με αυτή και το ελληνικό θέατρο, βοηθούμενο από τρεις παράγοντες: α) τους περιοδεύοντες θιάσους από την Ελλάδα, β) τους ντόπιους ελληνικούς επαγγελματικούς και ερασιτεχνικούς θιάσους και γ) τους λόγιους της Σμύρνης, λογοτέχνες, δημοσιογράφους και εκπαιδευτικούς.

Στη Σμύρνη, το ελληνικό στοιχείο, που μέχρι τότε παρακολουθούσε τις ξένες παραστάσεις, επιθυμούσε διακαώς να αποκτήσει θέατρο ελληνικό. Έτσι από την αρχή αγκάλιασε τους περιοδεύοντες θιάσους, περιέβαλε με αγάπη τους Έλληνες ηθοποιούς και στήριξε με θέρμη την ελληνική σκηνή ως έκφραση πολιτισμού, ως μέσο τόνωσης της εθνικής συνείδησης και διάδοσης της ελληνικής γλώσσας.

Ο πρώτος περιοδεύων θίασος που επισκέπτεται τη Σμύρνη τον Ιαν. του 1866 είναι ο θίασος του Ιωάννη Μαρκεσίνη στον οποίο από τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς θα προστεθεί ο Διον. Ταβουλάρης ο μετέπειτα ιδρυτής του θιάσου «Μένανδρος».¹⁷

14. Χ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*. Αθήνα, 1961. Βλ. επίσης Χρίστος Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας: 1800-1922*. Αθήνα: Γρηγόρης, 1991.

15. Χ. Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη: 1821-1922*. Αθήνα, 1959.

16. Του ιδίου. *Το θέατρο στη Σμύρνη* ό.π., σσ. 58-59.

17. Θ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβειου: Το χρονικό ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου*. Τόμ. Α. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σσ. 576-57.

Λόγω της θερμής υποδοχής του από το εκεί θεατρόφιλο κοινό ο Ταβουλάρης θα επαναλάβει την επίσκεψη και την παραμονή του στην πόλη επί πολλά χρόνια και για μεγάλα χρονικά διαστήματα, πάντοτε με πολυπρόσωπο και καλά καταρτισμένο δυναμικό και με πλούσιο δραματολόγιο (1866, 1867, 1869, 1872, 1874-75, 1878-79, 1884, 1887, 1888, 1891, 1895, 1898, 1906). Το παράδειγμά του ακολουθεί ο δεύτερος μεγάλος ηθοποιός του 19ου αι., ο Δημοσθένης Αλεξιάδης που αφήνει και αυτός άριστες εντυπώσεις (1869, 1872-73, 1875-76, 1881-82, 1888, 1889).

Η Σμύρνη θα περιληφθεί στο δρομολόγιο των περιοδειών και άλλων θιάσων: του Μιχαήλ Αρνιωτάκη (1884, 1886), του Νικόλαου Λεκατσά (1884, 1906) και της μεγάλης Κ/πολίτισσας ηθοποιού Αικ. Βερώνη που θα δημιουργήσει στη Σμύρνη ένα σημαντικό μέρος της λαμπρής θεατρικής της καριέρας (1889, 1894, 1895, 1896, 1899, 1904, 1905, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911 και το 1912 με το «Σύνδεσμο Ελλήνων Ηθοποιών»).

Η τακτική αυτή θα συνεχιστεί μέχρι τη μεγάλη καταστροφή, με μόνη διακοπή το 1897 λόγω του ελληνοτουρκικού πολέμου. Ελληνικοί θίασοι πρόζας που απαντώνται στη Σμύρνη είναι χρονολογικά οι ακόλουθοι: Θίασος Νικ. Καρδοβίλλη (1891, 1894, 1901, 1902, 1907, 1909), Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου (1895, 1904, 1905, 1908, 1910), Ευάγγελου Παντόπουλου (1891, 1908), Δημητρίου Κοτοπούλη (1899, 1900, 1903, 1904, 1906), η «Νέα Σκηνή» Κων/νου Χρηστομάνου (1902, 1903), Περικλή Χριστοφορίδη (1903), Ευτύχιου Βονασέρα (1903), Θωμά Οικονόμου (1907 και 1910 με το θίασο της Κυβέλης), Αναστ. και Ελένης Απέργη (1907, 1909, 1910, 1911), Ελεωνόρας Λοράνδου (1908), Κυβέλης Αδριανού (1909, 1910, 1911, 1912, 1914, 1919, 1920), Μαρίας Κοτοπούλη – Τηλέμαχου Λεπενιώτη (1910), Νίκα – Φυροτ (1910, 1914), ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Ηθοποιών» (1911), ο θίασος Ζαχαρία Μέρτικα (1914-1920), Σωτηρίας Ιατρίδου (1920), η Εταιρία του Ελληνικού Θεάτρου (1920) ο θίασος των αδελφών Νέζερ (1922) καθώς και οι άλλοι, ελάσσονες.¹⁸

Το ρεπερτόριο των θεάτρων της Σμύρνης χαρακτηρίζεται από τεράστια ποικιλία: από τις σκηνές τους παρελαύνει εκτενής αριθμός έργων των μεγάλων κλασικών (Σαίξπηρ, Μολιέρος, Γκαίτε, Σίλλερ, Γκολντόνι κ.ά.), του ευρωπαϊκού νεοκλασικισμού (Αλφιέρι, Μόντι Μεταστάσιο κ. ά.), διασκευές μυθιστορηματικών δραμάτων που ήταν του συρμού στα τέλη του 19ου αιώνα (π.χ. *Αι δύο ορφαναί*, *Οι δύο λοχίαι*,

18. Χ. Σολομωνίδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη* ό.π. Βλ. επίσης Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Το ελληνικό θέατρο στη Σμύρνη: Μία συνοπτική παρουσίαση». Στον τόμο: *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη: Οκτώ μελετήματα*. Αθήνα: Πολύτροπον, 2006, σσ. 186-187.

Η *μοσχομάγκα την Παρισίων κήπ.*), αλλά και ελληνικά έργα του διαφωτισμού ή του ρομαντισμού (*Μήδεια* του Ζαμπελίου, *Γαλήτεια* του Σπ. Βασιλειάδη, κλπ.), χωρίς βεβαίως να λείπουν και οι πολύπρακτες κωμωδίες των Άγγελου Βλάχου, Νικ. Ζάνου, Χ. Αννίνου (π.χ. *Βαβυλωνία* του Δημ. Βυζάντιου κ.ά.) αλλά και πολλές μονόπρακτες, απαραίτητες για το κλείσιμο κάθε παράστασης, κατά τη συνήθεια της εποχής. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε την προτίμηση των ερασιτεχνών στην ελληνική δραματουργία και την εύλογη τάση να προτιμάται το ανέβασμα έργων πατριωτικού περιεχομένου σε περιόδους εθνικής έντασης με εμψυχωτικό χαρακτήρα όπως: το 1908 «Ο ήρωας της Μακεδονίας», «Ο Παύλος Μελάς», «Θεόδωρος Κολοκοιτώνης», το 1909 «Η πτώσις του Γιλδίζ», «Οι λύκοι της Μακεδονίας», ενώ Φεβρ. του 1919 μετά την ανακωχή του Μούδρου και λίγο πριν την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ο Πατριωτικός Θίασος των Βάσου Αργυροπούλου και Βιργινίας Δελενάρδου ανεβάζει το έργο του Παύλου Νιρβάνα «Προ παντός η πατρίς», με τεράστια επιτυχία.¹⁹

Πέρα όμως από το «εισαγόμενο» αυτό ρεπερτόριο η Σμύρνη διαθέτει δικό της πνευματικό δυναμικό, που από τη μετεπαναστατική κιόλας περίοδο θα καλλιεργήσει τη θεατρική λογοτεχνία, στην αρχή με μεταφράσεις και αργότερα με πρωτότυπα έργα και νέες διασκευές.

Μια γενική θεώρηση της θεατρικής εκδοτικής παραγωγής στη Σμύρνη τον αιώνα αυτό, μας επιτρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι, έναντι της πρωτότυπης δραματουργίας, υπερτερούν αριθμητικά οι μεταφράσεις, φυσιολογικός πνευματικός καρπός μιας ευκατάστατης κοινωνίας στραμμένης προς τη Δύση για λόγους επαγγελματικών και αναψυχής, αλλά και αποτέλεσμα των συναναστροφών της με μέλη των ξένων παροικιών, κυρίως Γάλλους και Ιταλούς, στο πλαίσιο οικονομικών συνεργασιών και κοινωνικότητας.

Κύρια θεωρείται λοιπόν η συμβολή των λογίων της Σμύρνης στη μετακένωση της κλασικίζουσας δραματουργίας στην ελληνόφωνη Ανατολή, έργων του Μολιέρου («Ταρτιούφος», «Μισάνθρωπος» και «Φιλάργγυρος») που μεταφράζονται από τον Σμυρνιό λόγιο Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτη, επίσης έργων του Ρακίνα (όπως είναι η «Ιφιγένεια εν Αυλίδι») και του Βολταίρου («Οιδίπους εν Θήβαις», και «Ζαΐρα»).

Ο «Ορέστης» του Αλφιέρι και ο «Ρουζιέρος» του Μεταστάσιου που μεταφράζεται από τον Σμυρνιό Κωνσταντίνο Αμπρά (Σμύρνη, 1838), καθώς και έργων του ευρωπαϊκού ρομαντισμού (Ουγκώ, Σίλλερ, Σαίξπηρ) για να μνημονεύσουμε τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ευρωπαϊκής δραματουργίας.²⁰

19. Χ. Σολομωνίδης, ό.π. Βλ. επίσης Χ. Σταματοπούλου – Βασιλάκου, ό.π., σσ. 189-190.

20. Χ. Σταματοπούλου – Βασιλάκου «Σμυρναϊκή δραματουργία». Στον τόμο: *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη*, ό.π., σσ. 224-226.

Η πρώτη μνεία πρωτότυπης δραματουργικής συγγραφής τοποθετείται στα 1833 με τη δημοσίευση της πεντάπρακτης τραγωδίας «Ο θάνατος του Έκτορος» του Αργύριου Καράβα. Το έργο ξανατυπώνεται στη Σμύρνη το 1849 με τίτλο «Η εκδίκηση του Αχιλλέως». Εμπνευσμένο από την Ιλιάδα του Ομήρου, όπως φανερώνει και ο τίτλος του, το έργο ανήκει στην κατηγορία των αρχαιόθεμων έργων του 19ου αιώνα με πατριωτικοδιδασκτική στόχευση.²¹ Δεύτερος που πειραματίζεται στην πρωτότυπη δραματουργία είναι ο νεαρός Ξενοφών Ραφόπουλος ή Ραφτόπουλος ο οποίος στο σύντομο πέρασμά του από τη ζωή συνέγραψε τρία έμμετρα θεατρόμορφα έργα βουκολικού περιεχομένου («Αρετή και Μόσχος», «Ειδύλλιον», «Χελιδόνες»), επίσης ποιήματα που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά της εποχής και ένα μυθιστόρημα «Το φρικτόν λάθος», που αργότερα θα διασκευαστεί σε θεατρικό έργο.²²

Τρίτος στη σειρά είναι ο Ευαγγελινός Μισαπλίδης, δημοσιογράφος από τα Κούλα της μικρασιατικής Μαγνησίας που τυπώνει το 1845 στο τυπογραφείο της Αμάλθειας την πεντάπρακτη κωμωδία του «Ο ερωτομανής Χατζη-Ασλάνης, ήρωας της Καραμανίας». Θέμα του η διακωμώδηση του ηλικιωμένου Χατζή-Ασλάνη, μεγαλέμπορου στη Σμύρνη, αλλά άξεστου επαρχιώτη, που μπλέκεται στον έρωτα με πολύ νεότερή του γυναίκα, για να γίνει στο τέλος αντικείμενο εξαπάτησης και χλευασμού. Σατιρίζεται έτσι ένας ακόμη τύπος εξηνταβελώνη, παράλληλα με τα σμυρναϊκά ελευθέρια ήθη, τη σοφολογιότατη εκπαιδευτική παράδοση της περιοχής, ενώ προσφέρονται επίσης πλούσια δείγματα γλωσσικής σάτιρας, μέσα από την ποικιλία των διαλέκτων που χρησιμοποιούν οι ήρωες.²³

Το 1851 εκδίδεται από τον Σμυρνιό Σάββα Σαυριάκο, το έμμετρο πεντάπρακτο «Ο θάνατος του Ιησού» με το χαρακτηρισμό «σοσιαλιστική τραγωδία». Το έργο φαίνεται ότι προκάλεσε αντιδράσεις, γι' αυτό κατασχέθηκε και αποσύρθηκε από τα βιβλιοπωλεία.²⁴

Σε γενικές γραμμές οι Σμυρνιοί συγγραφείς κατάθεσαν τη συμβολή τους σε όλα τα είδη του θεατρικού λόγου του 19ου αιώνα. Όσον αφορά την κατηγορία των έργων που παρέπεμπαν στο ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν εκεί εντάσσονται η τραγωδία ο «Αριστόδημος» του Κωνσταντίνου Ιεροκλή, «Η έξωσις των Πεισιστρατιδών» του Λουκά Νικολαΐδη και η «Ανδρόκλεια» του Αιμίλιου Λόρενς.²⁵ Στον κύκλο της βυζαντινής θεματολογίας επενδεδυμένα με τον ανάλογο ρομαντικό μανδύα, ανή-

21. Ο.π., σσ. 226-229.

22. Ο.π., σσ. 229-231.

23. Ο.π., σσ. 231-232.

24. Ο.π., σσ. 233.

25. Ο.π., σσ. 234-238.

κουν το δράμα «Κώνστας ο αδελφοκτόνος» του δημοσιογράφου και λόγιου Μηνά Χαμουδόπουλου, «ο Λάσκαρις» του Φραγκίσκου Δελαγραμμάτικα και η «Αυτοκράτειρα Σοφία» του Αιμίλιου Λόρενς.²⁶

Στο ίδιο κλίμα του ρομαντισμού εντάσσονται και δύο ακόμη έργα με θεματολογία από την Ενετοκρατία: «Ιωάννης ο Καταλάνος» του Μαρίνου Κουτούβαλη και η θεατρική διασκευή του έπους «Χίος δούλη» του Θεόδωρου Ορφανίδη από τον Δημήτριο Βαρδόπουλο (Σμύρνη 1873).²⁷

Στην κατηγορία των περιπετειωδών μυθιστορηματικών δραμάτων που γνώρισαν άνθηση στη θεατρική σκηνή στο β' μισό του 19ου αιώνα ανήκουν «Ο μέγας Πέτρος» (1875) του Ν. Φλαμπουριάδη, «Η ορφανή της Σμύρνης» του Γεώργιου Υπερίδη και η «Δάφνη» του Μαρίνου Κουτούβαλη.²⁸

Πέρα από την προσπάθεια συγκρότησης εθνικής δραματουργίας η οποία, ακολουθώντας είτε την κληρονομιά του Διαφωτισμού, είτε τις επιταγές του ρομαντισμού, αποτελεί το κυρίαρχο ζητούμενο της ελληνικής διανόησης σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ειδικότερα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, και στο οποίο, όπως είδαμε, ανταποκρίνονται οι Σμυρνιοί λόγιοι με τη δραματουργική τους γραφή, η σμυρναϊκή δραματουργία εμπλουτίζεται και με μία σειρά ανάλαφρων έργων, πολύπρακτων και μονόπρακτων κωμωδιών και κωμειδυλλίων, απόρροια της φιλοπαίγμονος διάθεσης μιας καλοζωϊσμένης και κοσμοπολίτικης κοινωνίας.

Έτσι, εκτός από τον «Ερωτομανή Χατζή-Ασλάνη» που μόλις μνημονεύσαμε, γράφονται οι κωμωδίες: «Αι ζωηραί κοκκόνοι της Σμύρνης», «Επί του πλοίου» του Γ. Υπερίδη, «Ιωάννης ο ανόπτος σώματος», «Ο καλός γαμβρός», «Ο κόντε Πανάδας», «Οι λιμοκονιόροι της Σμύρνης», τα κωμειδύλλια «Οι έρωτες της Νίνας», «Ο εξακουστός μπαρμπέρης», η «Μιράνδα» του Ανδρέα Καβαφάκη κ.ά.²⁹

Στη Σμύρνη, πέρα από το θέατρο πρόζας, γνωρίζει ημέρες δόξας και το ελληνικό μελόδραμα. Η ελληνική μεγαλοαστική τάξη με τη συνεχή μετάκληση ξένων λυρικών θιάσων είχε εξοικειωθεί με το θεατρικό αυτό είδος, που μεσουρανούσε τότε στην Ευρώπη και επιζητούσε με λαχτάρα τη δημιουργία ελληνικού μελοδράματος. Έτσι οι ελληνικοί μελοδραματικοί θίασοι (Ωδικός Θίασος με επικεφαλής το βαρύτονο Ροδόπουλο 1886 και ο θίασος του Διον. Λαυράγκα 1905, 1908, 1911) που επισκέπτονται τη Σμύρνη, βρίσκουν την αμέριστη συμπαράσταση του ειδικού αυτού κοινού. Παίζονται όλα τα γνωστά μελοδράματα («Τραβιάτα», «Φάουστ», «Αϊντα», «Τροβατό-

26. Ο.π., σσ. 244-249.

27. Ο.π., σσ. 250-252.

28. Ο.π., σσ. 253-259.

29. Ο.π., σσ. 265-279.

ρε», «Ριγκολέτο» κ.ά.) καθώς και ελληνικά μουσικά έργα με πρώτο τον «Υποψήφιο βουλευτή» του Σπ. Ξύνδα. Στη συνέχεια το μελόδραμα θα δώσει τη θέση του στην οπερέτα που ανθεί από το 1909-1922 (θίασοι μελοδραματιών Ιω. Παπαϊωάννου 1909, 1910, 1912, 1920, με πρωταγωνίστρια τη Μελοπομένη Κολουβά, Ελληνικής Οπερέτας το 1911 με τους Σωσώ Κανδύλη, Νίκο Αφεντάκη και Ι. Πρινέα, Οπερέτας Γεωρ. Λαγκαδά το 1912 και Οπερέτας Έλλης Αφεντάκη 1919, 1920, 1922).³⁰

Παράλληλα εμφανίζεται ένα νέο μουσικό θέατρο, η επιθεώρηση, που στηριζόμενο στο ευρύ κοινό θα γνωρίσει στη Σμύρνη μεγάλη επιτυχία. Το 1908 με την εκδήλωση του κινήματος των Νεότουρκων και την κατάργηση της χαμιτικής λογοκρισίας, παρατηρείται ένα θεατρικό ξέσπασμα που επέτρεψε το ανέβασμα έργων που μέχρι τότε ήταν απαγορευμένα από τις τουρκικές αρχές. Μέσα στο κλίμα αυτό της φιλελευθεροποίησης και της πρόσκαιρης όπως αποδείχτηκε προοδευτικότητας, αναπτύχθηκε η σμυρναϊκή επιθεώρηση με σατιρικό κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο. Η πρώτη γνωστή σμυρναϊκή επιθεώρηση είναι τα «Πανιώνια» του 1909 κείμενα του δημοσιογράφου Ευάγγελου Παντελίδη. Θα ακολουθήσουν οι επιθεωρήσεις «Κορδελιώτισσες Κούκλες», ο «Σμυρνεϊκός Παπαγάλος», το «Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Σμύρνης» (1917), τα «Σμυρνεϊκά γέλια» του Λαίλιου Καρακάση. Έτσι αρχίζει μία περίοδος ακμής της σμυρναϊκής επιθεώρησης, με διακεκριμένους επιθεωρησιογράφους τους Ευαγ. Παντελίδη, Χρ. Παπαζαφειρόπουλο, Σύλβιο, Λαίλιο Καρακάση, Ανδρέα Κουτούβαλη, Σταύρο Κουκουτσάκη, Θεοδόση Δανιηλίδη, Γιάννη Αναστασιάδη, Νέστορα Λάσκαρη κ.ά. Τα έργα της σμυρναϊκής επιθεώρησης παίζονται από περιοδεύοντες θιάσους που τα μεταφέρουν και στην αθηναϊκή σκηνή, κυρίως όμως από τους ντόπιους θιάσους. Στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου με τον αποκλεισμό της Σμύρνης από τους Συμμάχους και την έλλειψη κάθε επικοινωνίας με την Ελλάδα και την Ευρώπη άνηψε το καθαρά σμυρνεϊκό θέατρο με δεκάδες επιθεωρήσεις Σμυρνίων συγγραφέων που παίχτηκαν από ντόπιους θιάσους (όπως: ο Καλλιτεχνικός Θίασος Σμύρνης (1917-1919) που αποδείχτηκε ο ανώτερος από κάθε άλλον στο είδος του, ο «Πατριωτικός Θίασος» Βιργινίας Δελενάρδου και Βάσου Αργυρόπουλου (1919), ο Θίασος Β. Αργυρόπουλου (1920), ο Σμυρναϊκός Μουσικός Θίασος (1920), το Ελληνοϊταλορωσικό Μελόδραμα (1920), ο Θίασος Εθνικής Ελληνικής Σκηνής (1920) και αυτός της Αλεξάνδρας Καλλινέα (1920-1922)).³¹

Εδώ με την ευκαιρία, πρέπει να τονιστεί ότι παράλληλα με τους επαγγελματικούς θιάσους, περιοδεύοντες και ντόπιους, πρόζας ή μουσικού θεάτρου, τη θεατρική ζωή

30. Χ. Σολομωνίδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη*, ό.π. Βλ. επίσης Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου «Το ελληνικό θέατρο στη Σμύρνη: Μία συνοπτική παρουσίαση», ό.π., σ. 187.

31. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή*, ό.π., σ. 296.

στη Σμύρνη εμπλουτίζει και η ερασιτεχνική θεατρική δραστηριότητα. Οι ποικιλώνυμες συσσωματώσεις της σμυρναϊκής ελληνικής κοινότητας, που εμφανίζονται πολυπληθείς από το 1860 και μετά, θα περιλάβουν στις δραστηριότητές τους τη διοργάνωση θεατρικών παραστάσεων, είτε ως μέσο εξασφάλισης πόρων για την εξυπηρέτηση των σκοπών τους (κοινωνικών, φιλεκπαιδευτικών, φιλανθρωπικών κ.ά.), είτε για να εντρυφήσουν στη θεατρική τέχνη, μέσα στα πλαίσια της γενικότερης κίνησης για την πνευματική αναγέννηση του υπόδουλου Ελληνισμού. Ο κοινωνικός αυτός χώρος όπου δραστηριοποιούνται συνήθως νεαρά δυναμικά άτομα που αργότερα θα διακριθούν στις επιστήμες, στις τέχνες, στα γράμματα και στο εμπόριο, αλλά και επιφανή μέλη της σμυρναϊκής κοινωνίας, ήδη επαγγελματικά και κοινωνικά καταξιωμένα, θα εκθρέψει θεατρικούς συγγραφείς και ηθοποιούς που θα εξελιχθούν σε επαγγελματίες.

Οι ερασιτεχνικές παραστάσεις δίνονται είτε από μέλη των διαφόρων αυτών συλλογικών οργάνων, είτε συστήνονται ανεξάρτητοι φιλοδραματικοί σύλλογοι για να υπηρετήσουν το θέατρο. Ενδεικτικά αναφέρονται τα μέλη του Αναγνωστηρίου Σμύρνης «Ομόνοια» (1869), ο Φιλοδραματικός Όμιλος Σμύρνης (1870), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος Σμύρνης (1877), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος «Αισχύλος» (1894, 1897, 1906), ο Ερασιτεχνικός Θίασος «Απόλλων» (1903), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος «Θέσπις» (1905), ο Ερασιτεχνικός Θεατρικός Σύλλογος «Σαίξπηρ» (1909), ο Σμυρναϊκός Φιλοδραματικός Σύλλογος Ερασιτεχνών (1910), ο Ερασιτεχνικός Θίασος από Έλληνες, Γάλλους, Άγγλους, Ιταλούς και Εβραίους Σμυρνιούς (1915), η ομάδα Σμυρναίων συγγραφέων και ερασιτεχνών (1917), ο Ερασιτεχνικός Όμιλος της Καραντίνας (1919) και ο Όμιλος Φιλοτέχνων Σμύρνης (1919).³²

Στον κύκλο της ερασιτεχνικής δράσης εντάσσεται και η σχολική θεατρική δραστηριότητα με προεξέχοντες τους μαθητές της Ευαγγελικής Σχολής, που μετέχουν στην κίνηση για την αναβίωση του αρχαίου δράματος παίζοντας «Οιδίποδα Τύραννο» σε μετάφραση Ν. Κοντόπουλου (1870) και «Μήδεια» στο πρωτότυπο (1898),³³ καθώς και οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου Σμύρνης που δίνουν παραστάσεις στο τέλος της σχολικής χρονιάς υπό την καθοδήγηση της φωτισμένης παιδαγωγού και λογίας Σαπφούς Λεοντιάδος.³⁴

Όλη αυτή η τεράστια θεατρική δραστηριότητα είχε ανάγκη και τους κατάλληλους χώρους για να αναπτυχθεί. Έτσι μετά το θέατρο «Ευτέρπη», το πρώτο μεγάλο θέατρο της Σμύρνης, που ήδη μνημονεύσαμε, ακολουθούν το 1862 το θέατρο Καμεράνο ή

32. Χ. Σολομωνίδης, ό.π. και Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ό.π., σσ. 188-189.

33. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ό.π., σ. 189.

34. Ό.π., σσ. 292-295.

Θέατρο Σμύρνης, που καταστρέφεται από πυρκαγιά το 1884, τα θερινά θέατρα «Αλάμπρα», «Ελδοράδο», που αργότερα μετονομάζεται σε «Απόλλων», το «Κονκόρδια» που το 1886 διαρρυθμίζεται σε χειμερινό και το θέατρο της Προκουμαίας, το κατόπιν θέατρο «Παρθενών». Το 1894 ανεγείρεται το θέατρο «Σπόρτιγκ Κλαμπ» στη θέση του παλαιότερου θεάτρου «Ολύμπια», ευρωπαϊκών προδιαγραφών με 600 θέσεις, που το 1920 μετονομάζεται σε θέατρο «Κυβέλνς» προς τιμή της μεγάλης ηθοποιού και αποτελεί τον πυρήνα της θεατρικής ζωής μέχρι την καταστροφή. Παράλληλα με τα θέατρα, παραστάσεις δίνονταν και σε καφενεία (π.χ. καφενείο «Κιβωτός»). Δύο από αυτά μετετράπησαν σε θέατρα, το καφενείο του Λουκά (Θέατρο Λουκά ή Θέατρο Σμύρνης) και το καφενείο Μπέλλα-Βίστα (θέατρο «Παράδεισος»). Την αυγή του 20ού αιώνα κτίζεται το Θέατρο Χαβούζας (1900) στο Μπουρνόβα, ενώ μικρά θέατρα, συνήθως θερινά ξεπροβάλλουν σε διάφορα προάστια και συνοικίες της πόλης, όπου φιλοξενούνται συνήθως δευτερεύοντες θίασοι (στο Κορδελιό, στο Μπουτζά, στο Γκιοζ Τεπέ, στην Τερψιθέα, στη συνοικία της Ευαγγελίστριας και στη συνοικία Ταμπάχανα του Αγ. Δημητρίου). Εκτός από το «Σπόρτιγκ Κλαμπ» η θεατρική ζωή στη Σμύρνη εξυπηρετείται επίσης από τα θέατρα «Γκαϊϋ», που κτίζεται το 1909 και αργότερα μεταβαπίζεται σε «Ιριδα» και από το πολυτελές Θέατρο «Σμύρνης» το 1911, με το οποίο η Σμύρνη αποκτά ένα από τα ωραιότερα και κομψότερα θέατρα των Βαλκανίων και της Ανατολής, καθώς επίσης από το θερινό θέατρο «Σπλέντιτ» και το θέατρο «Κραίμερ».³⁵

Η μακροχρόνια παρουσία τόσο του ξένου θεάτρου όσο και του ελληνικού ήταν φυσικό να δημιουργήσει ένα ευρύ καλλιεργημένο κοινό που αποτέλεσε το φυτώριο, μέσα από το οποίο ξεπήδησαν νέοι θεράποντες της θεατρικής τέχνης. Έτσι η Σμύρνη μπόλιασε την ελληνική σκηνή με νέους ηθοποιούς που τίμησαν το όνομα του καλλιτέχνη πρώτα στην πατρίδα τους και αργότερα στην Ελλάδα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους μεγάλους ηθοποιούς Μήτσο Μυράτ (1878-1964), Κυβέλη Αδριανού (1887-1978) και Γιώργο Γληνό (1895-1966) αλλά και τους Νικ. Πεζόδρομο, Βασ. Αργυρόπουλο, Αλεξάνδρα Καλλινέα, Μάριο Παλαιολόγο, Αντ. Τζινιόλη, Βασ. Δενδρινού, Στάσα Αμπρά, Ιω. Στυλιανόπουλο, Ζαζά Μπριλλάντη, Χρισ. Χειμάρα κ.ά.³⁶

Από το 1919 και ως το 1922, Σμυρνιοί ηθοποιοί συμμετείχαν επίσης στους στρατιωτικούς λεγόμενους θιάσους που ακολουθούσαν τα ελληνικά στρατεύματα στο μέτωπο, φροντίζοντας για την εμπύχωση των στρατιωτών. Στο μέτωπο της Μικρασίας πολεμούσαν και έδιναν παραστάσεις, ο Γληνός, Ιωάννης Αυλωνίτης, Ηλίας Βεργόπουλος, Μαυρόπουλος, Μουσούρης, ο Γεώργιος Σαραντίδης, ο Σημηριώτης, ο

35. Χ. Σολομωνίδης, ό.π. Βλ. επίσης Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου ό.π., σσ. 190-192.

36. Χ. Σολομωνίδης ό.π., σσ. 265-296. Βλ. επίσης Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ό.π., σ. 187.

Μαυρέας, ο Νίκος Περδίκης, ο Δημ. Σιμόπουλος, ο Στέφανος Καλουτάς κ.ά. αλλά και γυναίκες ηθοποιοί, όπως η Αθηνά Λοράνδου, η Κατίνα Καλουτά, η Αθηνά Σημπριώτου, η Αγγελική Ζερβίδου, η Αλέκα Νικολάου.³⁷

Στο μοιραίο για την τύχη της Σμύρνης 1922 εντοπίζονται να δίνουν παραστάσεις: ο θίασος οπερέτας της Έλλης Αφεντάκη που αφού δώσει δέκα μόνο παραστάσεις αναχωρεί για τη Θεσσαλονίκη. Στις 26 Μαρτίου φθάνει ο ιταλικός θίασος της Οδέττης Μαριόν που δίνει με επιτυχία παραστάσεις, με οπερέτες του Λέχαρ, καθώς και το μελόδραμα «Μαντάμ Μπατερφλάϋ». Και αυτός μετά από 15 παραστάσεις αναχωρεί για τη Θεσσαλονίκη.

Το Πάσχα φθάνει ο θίασος των αδελφών Νέζερ, Κ/νος και Μαρίκα τα «Νεζεράκια». Πρόκειται για πολυπρόσωπο (25) μουσικό θίασο που αρχίζει να δίνει παραστάσεις στο θέατρο «Κυβέλης», με επιθεωρήσεις και κωμωδίες μετ' ασμάτων. Το θέατρο γεμίζει καθημερινά με πολίτες και αξιωματικούς που έρχονται να δουν τον «Βαπτιστικό», το «Σινεμά καμπαρέ» του Πολύβιου Δημητρακόπουλου, «Τα σκαπανάκια» και άλλες γνωστές επιθεωρήσεις της εποχής.³⁸

Ο τελευταίος ελληνικός θίασος που πηγαίνει στη Σμύρνη είναι ο μουσικός θίασος του Ζαχαρία Μέρτικα που έρχεται τον Ιούνιο 1922 και μένει ως την μικρασιατική καταστροφή και ο ιταλικός μελοδραματικός θίασος του Σερνέλα πενήντα ατόμων με λυρικούς καλλιτέχνες μεγάλης αξίας, όπως ο ιταλός τενόρος Del Ry και η φημισμένη υψίφωνος Σαρατζάνη. Οι παραστάσεις δίνονται στο θέατρο «Κυβέλης» όμως πλέον το κοινό είναι αραιό. Το ρεπερτόριο του περιλαμβάνει «Τόσκα», «Αΐντα», «Τραβιάτα», «Ερνάνη», «Παλιάτσους», «Τροβατόρε», «Καβαλλερία Ρουσικάνα» κλπ. Στις 21 Αυγ. παίζεται η «Αΐντα» του Βέρντι, μια όπερα συμβολική για την εξέλιξη των γεγονότων της Σμύρνης. Η σκλάβια ηρωίδα από την Αιθιοπία που πεθαίνει θα μπορούσε κάλλιστα να συμβολίζει τον χαμό της Σμύρνης και ολόκληρης της Ιωνίας. Η τελευταία παράσταση δίνεται στις 22 Αυγ., λίγο πριν την καταστροφή, με τη «Μποέμ» του Πουτσίνι.³⁹

Έτσι το θέατρο, μία αντιπροσωπευτική έκφραση της πολιτιστικής δημιουργίας του μείζονος Ελληνισμού, μετά από ογδόντα χρόνια ακμαίας πορείας θα διακοπεί βίαια, παρασυρόμενο μέσα στη δίνη των γεγονότων. Ακολουθώντας τη μοίρα των

37. Χρ. Αγγελομάτης, «Οι στρατιωτικοί θίασοι: Αναδρομή στο παρελθόν». *Καλλιτεχνική*, αρ. φ. 3, 3 Μαρτ. 1962. Βλ. επίσης Μ. Σιμόπουλος *Οι ηθοποιοί στον πόλεμο*. Αθήνα: Καμινάρης, 1935 και Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου (επιμ.) *80 χρόνια ΣΕΗ: 1917-1997*. Αθήνα: Κ. και Π. Σμπήλιας, 1999, σσ. 280-282.

38. Χ. Σολομωνίδης, ό.π., σ. 260.

39. Ο.π., σ. 260 και σσ. 263-264.

ξεριζωμένων, άλλοι ηθοποιοί πέφτουν ηρωϊκά και άλλοι, ύστερα από χίλιες περιπέτειες και ταλαιπωρίες σώζονται.

Η Σμύρνη, η μυρόεσσα αυτή πόλη της καθ' ημάς Ανατολής, γενέτειρα σημαντικών προσωπικοτήτων των γραμμάτων και των τεχνών, έμελλε μετά την καταστροφή να μπολιάσει με το αίμα των παιδιών της την πολιτιστική ζωή της ηπειρωτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα αυτή της αθηναϊκής ζωής με μία σειρά πνευματικών ανθρώπων, διακεκριμένων και μη, που θα συνεχίσουν τη σταδιοδρομία τους στην ελληνική πρωτεύουσα.